

ئاوریکی تازه بو سهر ریزمان

سه ره تا

سالی ۱۹۵۷ به حهق دهی به نوخته وهرچه رخانیک له میژووی زانستی زمانناسی دابندری. لهو ساله دا کتیی به نیو بانگی بناغه نه حوییه کان (syntactic structures) له نووسی نیوئام چامسکی (noam chamsky) ماموستای زمانناسی نییم، ئای تی (massachusetts institute of technology) بلاو بووه. لهو ده مییه وه تا کوو ئیستا ئه و کتیبه زورجاران چاپ کراوه ته وه و به زوریک له زمانه زیندوو هه کانی دنیا وه رگێردراوه. بیرورا تازه کانی چامسکی سه بارت به ریزمان و زمان، دهنگ و باس و هه رابه کی زوری له نیو زمانناسه ئه مریکاییه کانداسازکرد.

ئاوریکی تازه بو سهر ریزمان

محهمه د ره زای باتینی

به شیک له په پیره وانی چامسکی له پشتیوانیکردنی بیروراکانیدا ئه وهنده یان شوو لئه لکیشا که هه موو لیکۆلینه وه یه کی زمانه وانی ئه گه ر به پی بوچوونی چامسکی نه با به پی بابه خیان داده نا. له سه رنیکی دیکه وه به ره هه لستکاره توندوتیژه کانی ئه و، هه ولیاندا ئه و ئالوگۆره قووله ی که چامسکی له بناغه ی زانستی زمانناسیدا پتی هینابوو له به رچاو نه گرن و ریگه ی قه دیمی خویان دریژه پیبده ن. به لام راستی ئه وه یه که بیروراکانی چامسکی که به بلاو بوونه وه ی کتیی (لایه نه

تیئورییه کانی نه حو) له سالی ۱۹۶۵ و به و پیداهاتنه وه ی دواتر بوخته تر و په روه رده تر بوو، زمانناسی خسته سه ره ته وه ره یه کی به ته وای تازه . هه لبه ت ئه و قسه یه به و مانابه نییه که ئه ورۆ هه موو یان زورییه ی زمانناسان بیروراکانی ئه و یان ده ربه ست و پی ستیوودو سه لماندوو . له راستیدا که لینی نیوان بیروراکانی ئه و و ئه و که سانه ی به رچه ی ئه ودا رویشتوو و پاشان لپی جوپیوونه ته وه جار جار قوولتره له که لینی نیوان ئه و و که سانیک که له سه ره تاوه خویان به دژی ئه و داناهه . له گه ل ئه وه شدا به هیچ جوریک ناکری ئه و شو رشه ی که چامسکی له زمانناسیدا سازیکرد و شوینی بیروراکانی له سه رکاری زمانناسی هاوچه رخ و به تاییه تی زمانناسانی لاهو به که م بگیری.

شوین و شه قلی بیروراکانی چامسکی هه ر به سه ر مه لبه ندی زمانناسیه وه نییه به لکوو بیروراکانی ئه و له نیو ده روونناسان، فه یله سوفان، مه نتیق زانان، و زور له بابه ته کانی دیکه ی زانستیدا ناسراوه و بلاو بوته وه . ته نانه ت هیندیک له بیروراگشتیه کانی وی له موزیک و میعماریشدا شوینی داناهه .

ریزمان نووسین له روژاوادا.

له سه ده ی چواره می بهر له میلادی مه سیح ، ئه پره ستوو که ده کری به یه که م ریزمان نووسی روژاواپی دابندری ، بناغه ی ریزمانیکی دانا که دواتر به هوی یونانی دیکه په ره ی پیدراو له ریگه ی رومییه کانه وه له روژاوا ی ئوروپا به ره ی پیدرا و بوو به سه ره مشقیک بو ریزمان نووسی زمانه کانی ئه و ی به شیوه یه کی ئه و تو که ئه ورۆ دوا ی تیپه ری بیست و چه ند سه ده یه ک هیشتا بنچینه کان و دابه شکراوه کانی ئه و ریزمانه له گه ل وه رگێراوی لاتینی زاراوه کانی له زورییه ی خویندنگه کانی روژاوا به ده رس ده کوترتیته وه . ئه وه هه مان ریزمانه که زمناسان پی ده لین ریزمانی سوننه تی (traditional grammar) . ئه فلاتوو ن له کتیی سوفیستدا ناو و کاری له یه ک جیا کرد بووه . ئه پره ستوو ورده یه کی لی زیاد کرد و به شه کانی ئاخفتنی له زمانی یونانیدا به ناو و کار و پیت دابه ش کرد (۱). دوا ی ئه پره ستوو فه یله سووفه ره واقیه کان دریژه یان به لیکۆلینه وه کانی ئه ودا.

زه نون دامه زریته ری ئه و قوتابخانه یه بوخوی به شیکی گه ره ی له ریزمانی سوننه تی کوکرده وه . ئه گه رچی لیخوردبوونه وه له دۆخه کانی ناو له زمانی ئه پره ستوو وه وه ده ستی پیکردبوو به لام ئه وه ره واقیه کان بوون که چوار دۆخی کارایی (nominative)

، به‌رکاری (accusative) ، به‌رکاری به‌سهردا (dative) و ئیزافه (genitive) یان ناسیه‌وه و له یه‌کیان هه‌لاوارد و نیوی نه‌وتویان لیتان که له وه‌رگپراوه لاتینیه‌که‌یان ئیستاش هه‌ر ده‌کار ده‌کری.

ئه‌وه که‌سه‌ی که ریزمانی هه‌ره ته‌واوی یونانی نووسی نیوی دیونسیوس تراکس بوو که نزیکه‌ی سه‌دسال به‌ر له میلاد ژیاوه. ئه‌وه بو‌یه‌که‌مجار ریزمانی به‌زانستیکی سهر به‌خو‌دانا. کتیه‌که‌ی ئه‌وه سهره‌رای کورت بوونی بوو به‌سهرمه‌شقی گشت ریزمان نووسانی یونانی و لاتینی که به‌دوای ئه‌ودا هاتن. ئه‌وه بو‌یه‌که‌مجار به‌شه‌کانی ئاخافتنی به‌هه‌شت به‌ش دابه‌ش کرد و ئه‌وه هه‌ر ئه‌وه دابه‌شکردنه‌یه که تا ئه‌ورۆش له ریزمانه‌ سوننه‌تییه‌کاندا ماوه‌ته‌وه و به‌لێزیدابوونی سه‌وت (interjektion) ژماره‌ی گه‌یوه‌ته‌نو: ناو، ئاوه‌لناو، کار، جیناو، حه‌رفی ته‌عریف، ئیزافه، ئاوه‌لکار، حه‌رفی ره‌بت، سه‌وت.

رۆمییه‌کان وه‌ک زۆر له‌بابه‌ته‌کانی دیکه‌ی زانست و فه‌ره‌نگ ده‌ستیانکرد به‌لاساکردنه‌وه و وه‌رگپراپی شوینه‌واری یونانییه‌کان به‌لام بو‌خو‌یان زۆر که‌میان لێ زیاد کرد. بو‌وینه‌هه‌شت به‌شی ئاخافتنیان راسته‌وخو له‌یونانییه‌وه وه‌رگپرا به‌لام چونکو حه‌رفی ته‌عریفیان نه‌بوو له‌جیاتیان سه‌وتیان دانا بو‌ئه‌وه‌ی شو‌ماره‌ی هه‌شتیان پاراستی. لێره‌دا ده‌بی ئاماژه‌ی دوو ریزمان نووسی به‌نیو بانگی رومی بکری که کتیه‌کانیان بو‌چهند سه‌ده‌ی په‌یتاپه‌یتا بوون به‌کتیبه‌ی ده‌رسی. یه‌که‌میان ئیلیوس دوناتوس ه که له سه‌ده‌ی چواری پێش میلاد له رۆم ده‌رسی ده‌گوت و ریزمانه‌که‌ی ئه‌وه به‌ناوی فه‌نی سه‌غیر (ars minor) له سه‌ده‌کانی نیوه‌راستیشدا ده‌گوتراو ئه‌وه‌نده به‌به‌وه‌بوو که یه‌که‌م کتیب بوو که به‌پیتی دار له‌چاپ درا. (۲). ریزماننووسی به‌نیو بانگی دیکه‌ پریسکیانوس ه. له سه‌ده‌ی شه‌شه‌م له قوسته‌ننه‌نییه‌ ژیاوه. کتیه‌که‌ی ئه‌وه که له بیست به‌ش پیکهاتوه له سه‌ده‌کانی نیوه‌راستدا به‌باوه‌پیکراوترین و کاملترین ریزمانی لاتین داده‌ندارا. له سه‌ده‌کانی نیوه‌راستدا کاتیک زمانی لاتین شیوه‌ی کو‌نی ده‌گورا و ده‌بوو به‌ زمانی رۆمییه‌کانی ئه‌وه رۆزگار (فه‌رانسه‌ی، ئیتالیایی، ئیسپانیایی و...) لاتینی کلاسیک وه‌کوو خو‌ی وه‌ک زمانی زانست و فه‌ره‌نگ مایه‌وه‌وه‌که‌سانیک له‌خو‌یندنگه‌ ئه‌وه زمانه‌ وه‌کوو زمانی دووه‌م فیر ده‌بوون به‌لام ئه‌گه‌رچی عالمان به‌لاتینیان ده‌نووسی و پێی ده‌ئاخاوتن ئیتر لاتین وه‌کوو رابردوو زمانی قه‌ومیک نه‌بوو به‌لکوو زمانی بوو که به‌هۆی که‌شیشان و عالم و زانایان به‌شیوه‌یه‌کی ده‌ستکرد به‌زیندوویی راگیرابوو. ریزمانتیکی که له‌وه‌سهره‌به‌ندیابه‌ده‌رس ده‌گوتراوه له‌سهر بنه‌مای سوننه‌تی وێژه‌ی رابردوو بوو و نووسه‌ره‌ کلاسیکه‌کانی وه‌ک ویرژیل و سیسرونی به‌سهرمه‌شقی داده‌نا و قاعیده‌ی ئه‌وتوی فیری خه‌لک ده‌کرد که به‌ده‌م تپه‌رینی سال و سه‌دانه‌وه‌ کۆن ببوون. ئه‌وه سوننه‌ته‌ی لاتینییه‌تی که‌م تا زۆر تا سه‌ده‌ی بیستم به‌رده‌وام بوو تا ئه‌وه جیه‌ی که نه‌ک هه‌ر لاتین یه‌ک له‌بابه‌ته‌ گرینگه‌کان له‌به‌رنامه‌ی خو‌یندنی زۆریه‌ی خو‌یندنگه‌ و زانستگه‌کانی رۆژاوا بوو به‌لکوو بوو به‌ زمانی پیکوتنه‌وه‌ی وێژه‌ و بابته‌کانی دیکه‌ی خو‌یندنی. بو‌وینه‌ له‌ سو‌رپۆن تا نیوه‌راستی سه‌ده‌ی نۆده‌هه‌م ده‌رس به‌لاتین داده‌را.

نووسینی ریزمان بو‌زمانه‌کانی رۆژاوا ئوروپا له‌سهره‌به‌ندیکه‌دا ده‌ستی پیکرد که ئه‌وه زمانانه‌ به‌ره‌به‌ر بایه‌خ و ئیعتیبارپیکیان په‌یدا کرد تا وه‌ک زمانی نه‌ته‌واپه‌تی و ئه‌ده‌بی ده‌کار بکری. بو‌وینه‌هه‌وه‌لینی ئه‌وه ریزمانانه‌ی بو‌زمانی فه‌رانسه‌وی نووسران سهر به‌سهره‌به‌ندی رۆنیسانسه‌. ریزمانناسانی نه‌یستمانه‌په‌روه‌ری ئه‌وه سهره‌به‌نده بو‌ئه‌وه‌ی بتوان له‌بایه‌خ و ئیعتیباری زمانی فه‌رانسه‌ی زیاد که‌ن و ئه‌وه زمانه‌ له‌به‌رچاو که‌سانتیکی که ئه‌ویان به‌هاوتای زمانتیکی ئه‌ده‌بی و فه‌ره‌نگی وه‌ک لاتین دانه‌ده‌نا به‌ریز نیشان بده‌ن به‌ته‌واوی تیکۆشان بیسه‌لمین که فه‌رانسه‌وی ته‌واوی ئه‌وه تابه‌تمه‌ندیانی هه‌یه که زمانه‌کانی لاتین و یونانی بوویان و له‌راستیدا له‌گه‌لیان یه‌ک ده‌گرتیه‌وه. بو‌وینه‌هه‌ولیاندا که ژماره‌ی پیرۆزی ۸ که یونانییه‌کان و رۆمییه‌کان بو‌به‌شه‌کانی ئاخافتنیان په‌سند کردبوو له‌فه‌رانسه‌شدا بپارین. بو‌ئه‌وه مه‌به‌سته هیندیکی له‌ریزماننووسان به‌وه قسه‌یه‌ی که حه‌رفی ته‌عریف به‌شیک سهره‌خوی ئاخافتن نییه‌ ئه‌ویان وه‌لانا چونکه ئه‌وه به‌شه له‌دابه‌شکردنه‌کانی لاتینیدا نه‌بوو. هیندیکی دیکه ئه‌وه به‌شه‌یان وه‌ره‌گرت و له‌جیاتیان سه‌وتیان له‌به‌شه‌کانی ئاخافتن ده‌راویشته. هیندیکی دیکه‌ش ئاماده‌ی ئه‌ویان نیشاندا که هه‌ردووکیان رابگرن و ژماره‌ی ۸ بگه‌یه‌ننه ۹. به‌م پێیه‌ ریزمانی فه‌رانسه‌ی له‌رووی سهرمه‌شقی لاتینیا ساز کراو که‌م و زۆر هه‌مان دیمه‌نی خسته‌روو که ریزمان نووسانی لاتینی له‌سهر زمانی خو‌یان ده‌ریان بریوو. ئه‌وه سوننه‌ته‌ی ریزماننووسی فه‌رانسه‌ مایه‌وه و ئیستاش ریزمانه‌ سوننه‌تییه‌کانی فه‌رانسه‌ و نه‌وه دابه‌شکردنه‌کانی خو‌یان به‌روونان له‌لاتین ده‌سه‌لمین.

له سه‌ده‌ی حه‌فده‌هه‌مدا پرسی فه‌لسه‌فی و زمان تیکه‌لاوبوون و هیندیکی پرسیار له‌مه‌ر ریشه و نیوه‌روکی زمان هاتنه‌گۆری هیندیکی له‌فیه‌له‌سووفه‌کان زمانیان به‌ره‌نگدانه‌وه‌ی بیر ئینسان دانا و بابته‌ ریزمانیه‌کانی ئه‌ویان به‌ره‌نگدانه‌وه‌ی

کروکاشی زهمین و عه قلی ئینسان لیکدایه وه و ئه وه یان هینا گۆری له بهر ئه وه ی که بناغه ی عه قلی مرؤف تیگراییه که وابوو ده بی بابه ته کانی زمانیش بناغه یه کی عه قلی و تیگرایی هه بی. شوین تیکردنی ئه وه له ریزماننووسه کانی ئه وه زه مانیدا بوو به هوی په یدابوونی ریزمانی ئه وتوی به ناوی ریزمانی تیگرایی که ئه وی له هه موویان به نیوبانگتر (*grammaire generale et raisonnee*) ریزمانی تیگرایی و عه قلییه که به ریزمانی پورت رویال نیو بانگی رویوه و له سالی ۱۶۶۰ بلاو بوته وه. لیکدانه وه ی ئه وه ره وته فه لسه فییه له ریزماننووسه کانی دواتردا بوو به ئه وه که ریزمان ده بی بناغه یه کی مه ننتیقی هه بی و حوکمه کانی نابی دژی حوکمه کانی مه ننتیق بن. به و شیوه یه ی که دوایه باسی لیوه ده که ین به یه کسان دانانی بابه ته کانی زمان و مه ننتیقی ئیستیدلالی نادروسته و ده کری به سهدان نمونه بو به ره به چدانه وه ی به شاهید بگیری. له گه ل ئه وه شدا سوننه تی مه ننتیقییه تی له سهدی هه فده هه مه وه مایه وه و بوو به بنه مای زور له ئیستیدلاله کانی ریزمان نووسان. ئه وه جو ره ئیستیدلالانه ئیستاش له ریزمانه سوننه تییه کاندایه که له خویندنگه کانی رۆژاوادا به ده رس ده گوترینه وه ده بیندری.

سه رچاوه: ئاورئیک تازهبو سه ر ریزمان. نووسینی دوکتور ره زاباتنی وه رگی رانی بو سه ر کوردی حه سه نی قازی

په راوێزه کان:

۱، جی سه رنجه که له کتیبه کانی سه رف و نه حوی عه ره بیدا له زور کۆنه وه تا ئیستا وشه عه ره بییه کانیان به سی به ش داناوه: ناو، کار، حه رف.

۲، جان/تی/واترمن، ئاورئیک وه زمانناسی. وه رگی رانی به فارسی فریدون بدره ای کتیبه گیرفانییه کان ۱۳۴۷ ی هه تاوی.